

Berøring, velvære, estetikk og ernæring: forståelse av spedbarnets kropp i antikken

Inger Marie Lindboe

Sammendrag

Artikkelen tar for seg noen tekster forfattet av legen Soranus fra Efesos. Han virket som lege i Roma på slutten av det første århundre e.v.t. og skrev også flere medisinske verker som fikk stor innflytelse. Blant disse er "Gynaikeia". Han beskriver her i detalj hvorledes nyfødte skal stelles og tas vare på. Med utgangspunkt i disse tekstene samt ulike, samtidige oppfatninger av kroppens utvikling i mors liv, belyser artikkelen hans forståelse av barnets kropp. Det fremgår at kroppens funksjonsnivå tillegges fundamental betydning for barnets fremtidige liv. Kroppen formes på avgjørende vis i denne tidlige livsfasen. Derfor er det så viktig hvordan spedbarnet behandles. Smerte bør unngås, og barns smerte må møtes på en annen måte enn voksnes smerte. Både svøpingen og melken etterlater varige avtrykk for resten av livet. Kroppen synes dermed å utgjøre en særskilt forbindelseslinje mellom barndom og voksen alder.

Innledning

I de senere år har temaene barn og barndom i antikken tiltrukket seg oppmerksomhet fra flere ulike fagfelt. Både innenfor arkeologi, kunsthistorie, historie og teologi har man fokusert på ulike sider ved barns liv, i et forsøk på å tilegne seg mer kunnskap om barn i denne perioden, som omfatter et langt tidsrom. Hovedvekten av arbeider har vært knyttet til tidsrommet 4. årh. f.v.t. frem til 3.–4. århundre e.v.t.¹ Det bildet som trer frem er preget

¹ Se for eksempel Dasen 2004, Neils & Oakley 2003, Golden 1990, Nathan 2000, Bradley 1991. For historikerne synes oppmerksomheten omkring familien og familiestrukturer også å lede til en fornyet interesse for barn.

av kompleksitet. De nokså enkle modellene som tidligere ble benyttet er stort sett lagt til side. I en periode baserte mye forskning seg på Ariès og de Mauses verker², noe som medførte at man enten søkte å videreføre deres teorier om nedvurdering av barn og barndom, eller at man inntok det motsatte synspunkt og fokuserte utelukkende på de positive trekkene som også finnes i en del kildemateriale. De perspektiver som preger dagens forskning er i hovedsak langt mer nyanserte. Dette er i samsvar med kildematerialet som er bevart, både det litterære og det arkeologiske, som peker i retning av et mangfold hva oppfatninger og holdninger angår.

Det som også er blitt svært tydelig er at dette er et tema hvor en tverrfaglig tilnærming har mye å tilføre fordi den bidrar til å belyse ulike sider av barndommen. Slik kan man forhåpentligvis nå frem til et mest mulig utfyllende bilde. Samtidig har man i dag en mye sterkere bevissthet om de metodiske problemene som knytter seg til studiet av de som er uten "egen stemme" i historien. Det innebærer at man må vektlegge bredde i de metodiske innfallsvinkler og utvise forsiktighet i de slutninger som trekkes. Det medfører også en erkjennelse av at det den gang, like lite som nå, ikke fantes *en* barndom, men mange. I tillegg understrekes det at både "barn" og "barndom" er kulturelle konstruksjoner. Dette kan synes selvsagt, men det er en relativt ny erkjennelse innen mye av forskningen som har vært gjort på feltet.

Mitt utgangspunkt for arbeidet er en interesse for å avdekke ulike forståelser av barns kropp i antikken. Denne interessen har sin bakgrunn i en bredere anlagt studie relatert til fremstillingen av barn i evangeliene i Det nye testamente. De bibelske tekstene rommer en forståelse av mennesket som vektlegger kroppen og dens betydning, noe som blant annet kommer til uttrykk i de mange helbredelsene som skildres, i Jesu hengivelse i form av et måltid, i troen på den legemlige oppstandelse og i forventningen om gjestebudsgleden i Guds rike.³ En undersøkelse av ulike oppfatninger i samtiden for øvrig vil kunne bidra til å sette tekstene i relieff, og slik gjøre deres innhold tydeligere. Barn står helt sentralt i noen av evangelie-tekstene, men tekstene er nokså knappe. For å kunne nå frem til en forståelse av tekstene er det viktig å sette dem inn i en historisk kontekst. Samtidig utgjør holdninger til barns kropp et selvstendig fokus med en egen interesse.

² Ariès 1973, de Mause 1975.

³ For en utdyping av dette, se Lindboe 1996.

Innenfor medisinsk historie relatert til denne perioden har man tradisjonelt fokusert ganske mye på både fødselshjelp og kvinnesykdommer, men ikke så mye på småbarn. I den grad de plasseres i sentrum, dreier det seg ofte om sykdom, mulig behandling samt dødelighet.⁴ Selve forståelsen av små barns kropp gjøres sjelden til gjenstand for nærmere undersøkelser.

Evangelienes tekster og medisinske tekster er i utgangspunktet temmelig ulike – både med hensyn til genre, innhold og betydning. De kan da heller ikke plasseres i noen direkte forbindelse med hverandre. Via barn som tema finnes det likevel noen interessante berøringspunkter som muligens kan gi tilgang til økt innsikt om et tema som i nokså liten grad har vært belyst. Siden dette er en svært omfattende oppgave, vil oppmerksomheten i denne artikkelen bare bli rettet mot forståelsen av spedbarnets kropp, slik den kommer til uttrykk i noen utvalgte medisinske tekster.

Hvilke oppfatninger hadde leger av barnets kropp? Hvilke holdninger kan vi finne i bevarte tekster? Er det mulig å si noe om hvilken betydning slike tekster kan ha hatt for vanlig praksis og mer allmenne oppfatninger? Disse spørsmål vil være sentrale i det følgende.

Valg av tekster

Jeg har valgt å se nærmere på noen sentrale medisinske tekster fra 1.–2. årh. e.v.t. for å belyse temaet. Håpet er å kunne gi et lite bidrag som kan føye seg inn i det store bildet av kunnskap om barn og holdninger til barn i denne perioden. Barns kropp er et tema som kan relateres til de fleste områder som angår barn. Når jeg har valgt medisinske tekster henger det sammen med at i disse er kroppen fokusert på en særskilt måte. I tillegg forholder de seg spesifikt til barns helse og sykdommer. Det kan gi noen antydninger om holdninger hva angår barns grunnleggende levekår. I tillegg kommer at disse tekstene er nærmest unike i sin detaljrikdom, noe som kan gi et bredere grunnlag for å iaktta holdninger.

Når det gjelder historiske tekster vil spørsmålet om forholdet mellom tekst og historisk virkelighet alltid bli stående åpent. Likevel vil jeg hevde at det er nærliggende å anta at det var en særskilt forbindelse mellom de to hva angår de medisinske tekster det her er tale om: Man kan gå ut fra at de sykdommer som beskrives reflekterte lidelser som faktisk eksisterte, og at mange av de behandlinger og praksiser som omtales også ble utprøvd. Det

⁴ Se Etienne 1973, Bertier 1990.

er også interessant å iaktta det medisinske språket. Det er som oftest beskrivende, saklig og nøkternt, men det formidler samtidig tydelige holdninger.

Av hensyn til formatet vil jeg ikke gå inn på noen diskusjon om forståelse av kropp mer generelt. I stedet vil jeg avgrense artikkelen til et forsøk på å løfte frem noen perspektiver fra de aktuelle tekstene.⁵

Soranus

Soranus fra Efesos var en berømt lege som praktiserte i Roma på slutten av det 1. og begynnelsen av det 2. årh. e.v.t. Han er anerkjent som en av de mest lærde og kritiske forfattere fra antikken og som en fremragende lege.⁶ Hans verk "Gynaikeia" ble stående som et hovedverk innen gynekologi, med innflytelse på europeisk medisin helt frem til det 16. århundre. Han tilhørte en tradisjon som vektla en praktisk orientering samt iakttakelse av sykdommens karakteristiske trekk for å finne en passende behandling.

Hans arbeider er bemerkelsesverdige på flere måter. Han har detaljerte og omfattende kunnskaper om anatomi, fosterets utvikling, sykdommer og behandlingsmåter. Det fremgår også at mye av hans kunnskaper er basert på empiriske data. Hans observasjoner er presise, selv om årsaksforklaringene ikke alltid er korrekte. Han diskuterer tidligere tiders oppfatninger, avviser all form for overtro og introduserer ofte en ny praksis som han begrunner.

Den første kjente fremstilling av gynekologi finner vi hos Hippokrates og i den hippokratiske samling.⁷ Soranus er den første forfatter vi kjenner som knytter omsorgen for den nyfødte sammen med en bok om gynekologi.⁸ Han knytter de to sammen og synliggjør på denne måten den nyfødte. Det er også interessant at han ikke bare skriver om sykdom som kan ram-

⁵ Overleveringen av teksten og etableringen av teksten har en ganske sammensatt historie. Et manuskript ble bevart fra 15. århundre. Dette ble senere oppdaget og publisert i 1838, men det viste seg at deler av teksten ikke var opprinnelig. Etter et omfattende arbeid med å etablere den originale teksten, publiserte Johannes Ilberg sin utgave i 1910. Det er denne som hovedsakelig benyttes i dag. Artikkelen er basert på Törnqvist og Ursings greske utgave fra 2001, samt Temkins engelske oversettelse fra 1991. For en mer utfyllende fremstilling av tekstens historie, se forordet i Temkin, 1991.

⁶ For en nærmere presentasjon av hans arbeider, se Temkin 1991, XXIII–XLIX.

⁷ I samlingen er det fire bøker som tar for seg kvinnesykdommer.

⁸ Via andre kilder finnes omtalt at Herofilus skrev en bok om jordmorpraksis, og Diokles Carystius skrev om gynekologi, men disse tekster er ikke bevart. Se Fasbender 1906: 21–25.

me den nyfødte, han er minst like opptatt av hvordan man mer generelt skal ta vare på det sunne og friske barnet. Før vi ser nærmere på hans tekster vil jeg kort presentere noen medisinske tradisjoner knyttet til kunnskap om fosteret da dette utgjør en viktig bakgrunn og en forståelsesramme omkring de aktuelle tekstene.

Kunnskap om fosteret i antikken

Det som særpreger den klassiske greske medisinske tradisjonen er det nære forhold mellom filosofi og medisin. Filosofene kom inn på medisinsens område i forbindelse med arbeidet med å forstå mennesket og dets opphav. De studerte både sykdom og anatomi. Ikke minst var de opptatt av menneskets tilblivelse og utviklingen i mors liv. Blant de sentrale spørsmål som ble stilt kan nevnes: Hva er fosteret laget av? Hva bidrar mannen og kvinnen med? Hva er det som forårsaker utviklingen og hvordan finner den sted? Hvordan næres fosteret? Interessen for slike spørsmål er tydelig allerede fra det 4. århundre f.v.t.

I avhandlingen "Barnets natur" som stammer fra den hippokratiske samling finner vi den første (bevarte) fremstilling av fosterets utvikling (kap.17–20). Forfatteren hevder at både mannen og kvinnen bidrar. Fosteret ernæres ved morens blod og puster gjennom navlestrengen. Ild beskrives som det grunnleggende prinsipp med hensyn til hvordan utviklingen finner sted. Forfatteren mener at alle lemmer formes på samme tid, men at selve tidspunktet kan variere.⁹

Aristoteles' arbeider kom til å spille en svært viktig rolle i studiet av fosterutvikling. Han tok utgangspunkt i en rekke systematiske undersøkelser av ulike dyrearter hvor han blant annet foretok disseksjon av dyrefostre.¹⁰ På denne måten nådde han frem til ny kunnskap og kunne lansere nye teorier om fosterutvikling. Blant de iakttakelser han gjorde, var at utviklingen gikk raskere i hoderegionen til fostrene enn i de nedre kroppsområdene. Han oppdaget også navlestrengens og morkakens funksjon. Han mente at fosteret bestod av morens blod, mens formen var resultat av farens sæd. Han fremsatte også en teori om at sjelen skapes – og utvikles – i fosterlivet.

⁹ Hippokrates: *Peri diaites*, 26.

¹⁰ Mye av dette arbeidet er samlet i boken som bærer tittelen *Peri zoon geneseos*.

Når det gjaldt spørsmålet om hvilket organ som utvikles først, finnes det en rekke ulike teorier om dette i antikken. Aristoteles mente det var hjertet, legen Galen hevdet det var leveren og andre mente det måtte være hodet. Oppfatningen av en gradvis utvikling synes imidlertid å være felles for de fleste teoriene. I jødiske tekster finnes oppfatningen av at mannen bidrar til de hvite organer, så som knokler, hjerne, tenner og negler, mens kvinnen bidrar til de røde organene, så som hud, hår, kjøtt og pupiller. Gud er den som gir liv.¹¹

En senere tekst (3. årh. e.v.t.) fra Plutark av Kaeronea¹² er av særlig interesse fordi han tar for seg ulike tidligere oppfatninger av om fosteret kan sies å være et levende vesen.

Platon mente at det var slik, på bakgrunn av at fosteret kan bevege seg og ta inn næring. Andre hevdet at det først ble et levende vesen når det begynte å puste etter fødselen, mens stoikerne betraktet fosteret bare som en del av morens kropp. Galen fremhever at fosteret går gjennom en utvikling i fosterlivet: Først har det bare en form for vegetativ eksistens, som en plante, når blodomløpet etableres går det over til å ha en eksistens som et dyr, da utvikles lemmene. Til slutt utvikles hjernen. Det er først i tiden etter fødselen at den siste utvikling finner sted – da styrkes hjernen og lemmene. Når alle organer er fullt utviklet begynner sjelens kraft å virke.¹³

Av denne korte oversikten fremgår det for det første at fosterutvikling var et felt som tiltrakk seg adskillig interesse – så vel blant filosofer som blant leger. Derneft blir det tydelig at ganske ulike oppfatninger og teorier eksisterte side om side. I tillegg var interessen i stor grad orientert mot biologiske perspektiver, det vil si at kroppen stod i fokus. Det er verd å legge merke til den store variasjonen mellom de oppfatninger som kom til uttrykk. Det kan reflektere at man her stod overfor spørsmål som det var vanskelig å avklare endelig, men det kan også indikere en stor grad av interesse for studiet av fosterlivet. De ville ha svar på rent biologiske spørsmål knyttet til opphav og utvikling, men de beskjeftiget seg også mye med spørsmål om fosterets livsform og livskvalitet. Kroppen ble stående helt sentralt.

¹¹ Nidd. 31 a. Disse tekstene er noe senere, men de kan ofte reflektere tidligere materiale.

¹² Plutark: *De placitis*, V.

¹³ Galen: *De foetuum formatione* 3 s. 24–25 og s. 28–29.

Leserne

Hvem kan ha lest – eller hørt – dette verket? Svaret på spørsmålet har konsekvenser for hvilken betydning hans oppfatninger av barnets kropp har hatt. Reflekterer hans syn bare holdninger hos en spesialist som kommuniserer med andre spesialister – eller hadde hans oppfatninger innvirkning på bredere lag i befolkningen, det vil si ammer og mødre mer generelt?

I form svarer skriftet ganske tydelig til en lærebok.¹⁴ Skriftets innhold kan peke i retning av at leserne var både leger og jordmødre, kanskje særlig jordmødre, siden disse tradisjonelt tok seg av kvinner både under og etter en fødsel. Samtidig gis det mange råd av mer allmenn karakter, noe som kan tyde på en bredere lesekrets.¹⁵ Temkin viser til at det ikke fantes noen skarpe skillelinjer i antikken mellom medisinske bøker skrevet for profesjonelle og for legfolk. Han konkluderer med at verket var rettet mot leger, jordmødre og legfolk.¹⁶ Jeg vil føye til at selve det medisinske felt også bør tas med i denne vurderingen: Det er mulig at tekster som omhandlet kvinners sykdommer, graviditet og barnepleie kan ha hatt en bredere leserkrets enn andre medisinske tekster. Dette var emner som angikk nesten alle kvinner, uavhengig av helsesituasjon.

Det er kjent at Soranus praktiserte i Roma. Mange av hans pasienter tilhørte antagelig de mer velstående lag av befolkningen. Samtidig vet man at det foregikk en nokså utstrakt bruk av ammer også i andre grupper, og ammer står sentralt i deler av fremstillingen. I denne perioden fantes det mange leger i Roma. Deres anseelse varierte med deres dyktighet og moralske oppførsel, men generelt kan man gå ut fra at legenes råd ble betraktet som viktige. Det er derfor nærliggende å anta at de oppfatninger legene uttrykte kan ha hatt innflytelse både med hensyn til praksis og holdninger. Soranus legger vekt på å gi forklaringer og han kritiserer ofte andre praksiser. På denne bakgrunn blir det tydelig at han sikter mot den beste praksis. Slik kan teksten forstås både som gjenspeiling av en historisk praksis og

¹⁴ For en innføring i den medisinske lærertradisjon i antikken, se Mc Kay 1901: 25–60.

¹⁵ Det er verd å legge merke til at mye av oppmerksomheten rettes mot det friske og sunne spedbarnet. Det reiser spørsmålet om hva som var medisinenes subjekt og hva definisjonen av helse var. Vi assosierer faget medisin med ”sykdom”, men definisjonen både av ”sykdom” og ”helse” vil variere. Mens medisin ofte forbindes med en form for kroppslige behov, er ”sykdom” et begrep som alltid er kulturelt betinget. Se også Etienne 1973: 27–28.

¹⁶ Temkin 1991, XXXVIII. Man kan heller ikke utelukke at han skriver i polemikk mot andre medisineres (tapte) verker.

som noe som påvirker gjeldende praksis. Dette perspektivet vil bli lagt til grunn i det følgende.

Hva skriver Soranus om?

Forfatteren omtaler selv sitt tema som ”det som angår oppfostring av barn”.¹⁷ Dette angir rammen for hele fremstillingen – frasen opptrer helt innledningsvis, som en overskrift, og helt til slutt i denne delen av skriftet.¹⁸ Han skriver detaljert om pleien av den nyfødte, kvaliteten på melken, valg av amme, amming og avvenning, trinn i utviklingen og om noen vanlige sykdommer og lidelser hos spedbarn. Kroppslig omsorg, ernæring og sykdom er stikkord. Barnet fremtrer i hans tekst som passivt objekt hele veien. På ett nivå kan teksten leses som en oppramsing av oppgaver i forhold til den nyfødte – og leseren sitter igjen med et overveldende inntrykk av alt som skal og bør gjøres. Soranus står her ikke tilbake for mer moderne fremstillinger!

I de redigerte tekstversjonene er denne delen av teksten plassert mellom to andre bøker, den ene omhandler graviditet og fødsel, den andre kvinnesykdommer. Koblingen mellom gynekologi og barnepleie er svært sjelden i bevarte tekster fra antikken. Den kan peke i retning av en særskilt forståelse av relasjonen mellom mor og barn, muligens basert nettopp på det kroppslige forholdet mellom dem. Soranus retter i sin fremstilling mye oppmerksomhet mot det friske barnet, på samme måte som han stadig henviser til den friske kvinne i andre deler av skriftet. Slik assosieres medisinen som fag ikke bare med sykdomstilstander, men vel så mye med sunn helse.¹⁹

Hvordan betrakter forfatteren det ufødte barn i forhold til det fødte? Soranus skriver ikke så mye om fosterutvikling, men man kan anta at han hadde en god del kunnskap om emnet. Når det gjelder terminologi benytter han flere steder den samme betegnelsen for det fødte og det ufødte barn.²⁰ Dette er delvis i samsvar med språkbruk som var vanlig i gresk språk i

¹⁷ Gresk: ”ho peri paidotrofias”.

¹⁸ II.9, II.57.

¹⁹ Her kan vi også stå overfor en annen forståelse av hva ”sykdom” er, siden forståelsen av innholdet i begrepene ”sykdom” og ”helse” alltid konstrueres kulturelt.

²⁰ Han benytter noen steder termen *embryon* – både om den ufødte (I 55, 59) og den nyfødte (IV 4). Denne termen var ikke så ofte brukt om fødte barn. Andre steder *brefos*: om den nyfødte: II 10, 11, II 39. Om den ufødte: II 6 (denne teksten er usikker, se Temkin 1991: 75.)

denne perioden. Det fremgår tydelig at hans anliggende er omsorg – også i forhold til det ufødte barn. Det finnes hos ham ikke noe klart skille mellom det ufødte og det fødte barn – begge anses som levende vesener og fosterlivet når sin fullendelse i og med barnets fødsel.

Soranus behandler svært mange emner. Jeg har i denne artikkelen valgt å fokusere på noen tekster som kan belyse Soranus' forståelse av spedbarnets kropp. I hovedsak vil jeg begrense tekstutvalget til de deler som omhandler omsorgen for det nyfødte barnet. Redegjørelsen for og tolkningen av tekstenes innhold vil stå mest sentralt i undersøkelsen, siden en mer utførlig analyse av begreper og terminologi blant annet krever en omfattende sammenligning med andre forfatters tekster, noe som vil føre for langt her. Temaområdene som vil bli berørt er: Hud og velvære, kropp og estetikk, unngåelse av smerte og ubehag og kropp, melk og moral.

Omsorg eller likegyldighet?

I introduksjonen konfronteres leseren med en forbløffende uttalelse som ved første øyekast står i skarp kontrast til den omsorg som uttrykkes i store deler av dette skriftet. Avsnittet bærer tittelen ”Hvordan gjenkjenne den nyfødte som det er verdt²¹ å oppfostre?” Etter å ha understreket all slags forholdsregler for å sikre en trygg nedkomst og et uskadet barn i den forutgående boken, er denne innledningen preget av et annet perspektiv. Dette er desto mer påfallende siden det stoffet som følger etter uttrykker stor grad av omsorg. Spørsmålet dreier seg om nyfødte som er i live etter fødselen.

Forfatteren ser det som jordmorens oppgave å undersøke hvorvidt barnet er verdt å oppfostre. De faktorer som skal tas i betraktning er følgende: – Mors helse under svangerskapet, – tidspunktet for fødselen, – om barnet skriker rett etter fødselen og er livlig, – om barnets kropp er vel-skapt, – om sansene er i orden, – om det har riktig størrelse og form og om det reagerer riktig på berøring. Kroppen, dens form og funksjoner utgjør altså de avgjørende kriteriene. Den greske formuleringen som er benyttet peker i retning av at bare ett av disse kriteriene var tilstrekkelig til ikke å ta vare på barnet videre. Dette er verd å legge merke til, siden noen av de be-

²¹ Ordet som er benyttet kan oversettes på litt ulike måter: tilpasset, passende, laget for en hensikt, å bli gjort i stand til.

grunnelsene som gis kan forstås som henvisning til tilstander som på sikt var uforenlig med liv.

Soranus' skrift er andre steder preget av at han stadig kritiserer andres praksis samtidig som han forklarer sin egen praksis. Noe slikt finnes ikke her. Han stiller seg overhodet ikke kritisk, dette synes å fremstå som en kjensgjerning. Et annet sted i fremstillingen kritiserer han imidlertid en "barbarisk" praksis som bestod i at nyfødte ble lagt i kaldt vann for å skille ut de som var verd å oppfostres. De som ikke tålte det ble overlatt til å dø.

²²I sin egen innledning nevner han ikke direkte hva som skal gjøres med de nyfødte som ikke fyller vilkårene, men det er åpenbart at resultatet uansett vil bli døden. Hvordan skal dette forstås?

Robert Etienne viser til det faktum at det ufødte barn ikke ble ansett som en person i rettssystemet. Det er ikke tale om fosterets rettigheter, men om hvem som har retten til fosteret, hevder han. Denne retten tilhørte faren, men også staten. Etienne mener at Soranus er representativ for den fremtredende medisinske holdningen i perioden: Man var opptatt av det sunne barnet, mens man forholdt seg likegyldig til barn som hadde en form for svakhet eller sykdom.²³

Soranus' tekst må forstås i lys av dens sosiale og juridiske kontekst. Man vet fra flere andre kilder at nyfødte ble satt ut. De ble forlatt rett etter fødselen, ofte på steder hvor de kunne bli funnet av andre. På denne måten hadde barna en viss sjanse til å overleve, selv om de var blitt forlatt.²⁴ Hittebarn er et tema som går igjen i flere litterære tekster fra denne epoken. Det er grunn til å anta at dette, i alle fall i en viss grad, reflekterte en historisk praksis.²⁵ I så fall innebærer det at også helt friske barn kunne bli satt ut. Dette er i samsvar med det faktum at det rent juridisk var fullt lovlig å sette ut spedbarn, helt uavhengig av grunn.

Er dette bakgrunnen for Soranus' ord? Han nevner ikke eksplisitt en slik praksis. Mens utsettingen av nyfødte kunne inkludere friske og sunne barn, nevner Soranus bare barn med en form for svakhet eller deformitet. I tillegg henviser han bare til jordmoren, ikke til faren. Det var bare faren som hadde anledning til å bestemme at barnet ikke skulle få leve opp. Skriver Soranus om den innledende fasen – altså grunnlaget for farens avgjørelse, så å si? Det kan være, men siden utsetting forekom uavhengig av

²² II 12.

²³ Etienne 1973: 15–46.

²⁴ For en utfyllende fremstilling av temaet, se Boswell 1991.

²⁵ For en diskusjon av dette, se Duncan-Jones 1980: 69–71, Brunt 1971: 148–154, Engels 1980, Harris 1982.

barnets helse, synes det å være noe som mangler her. Det kan tyde på at Soranus' syn ikke er helt i tråd med vanlig praksis i hans samtid. For ham er grunnene til å la være å oppfostre basert spesifikt på kroppens form og funksjon. Noen av de kriterier han omtaler vil vi i dag ikke anse som en trussel mot barnets liv, de virker ikke så alvorlige. Likevel er det viktig å åpne opp for at dette kan ha blitt betraktet på en annen måte i et samfunn med svært høy barnedødelighet. Det er mulig at Soranus skriver på bakgrunn av egen erfaring: Dersom noen av disse kriterier var til stede, var sjansene store for at barnet ville dø til slutt, *selv om* man forsøkte å oppfostre det.

Robert Etienne hevder at datidens legevitenskap i liten grad forholdt seg til små barns helse, den var stort sett bare en tilskuer helt frem til puberteten var nådd. Han legger vekt på at nyfødte ble overlatt til jordmødre og ammer.²⁶

Selv om Soranus beskjeftiger seg med opplæring av jordmødre, vitner hans detaljerte kunnskaper om en særskilt medisinsk interesse for den nyfødtes helse.

Konklusjonen blir at selv om Soranus tilsynelatende aksepterer at ikke alle barn bør oppfostres, så gir han *medisinske* grunner for det. Derfor er det ingen klar forbindelse mellom hans oppfatning og en praksis med utsetting som er kjent fra andre kilder. De fleste kriterier er knyttet til kroppen, noe som indikerer et syn på kroppen som det som begrenser barnet og det som avgjør dets skjebne. I Soranus'øyne er kroppens tilstand og funksjonsnivå de mest fundamentale faktorer for fremtidig liv. Slik fremstår kroppen også som den viktigste rammen for barnets liv. Hvorvidt dette synet gjenspeiler den vanlige medisinske holdning i samtiden er vanskelig å si noe sikkert om. Det som imidlertid er kjent fra flere andre kilder, er at sykdom og kroppslige svakheter eller defekter kunne virke sterkt inn på livskvaliteten hos voksne, blant annet i form av sosial isolasjon, fattigdom og utestengelse fra yrker, embeter og religiøse posisjoner.

Hud og velvære

I de første delene av skriftet fokuserer Soranus på barnets hud. Han beskriver nøyaktig hvordan navlesnoren bør kuttes for å unngå skade på huden, dernest omtaler han det første badet. Vannet bør ikke være kaldt, det

²⁶ Etienne 1973: 42–43.

kan skade barnet. Her tilføyer Soranus at jordmorens negler bør være kortklippet, for å unngå å skade barnets hud. Det første badet vitner om den vekt som renhet tillegges: Det er det første som skal skje. Renheten skaper også en egen ramme omkring kroppen. Derneft sier måten barnet renses på noe om behovet for å beskytte kroppen: Først salt (blandet med olje) for å styrke barnet så det ikke blir mottagelig for utslett og sår.

Han forsetter med å gi en nøyaktig beskrivelse av hvordan barnet skal svøpes. I den forbindelse vektlegger han detaljer som skal sørge for at huden ikke skades på noen måte. Huden må ikke bli avkjølt og tøyremene som barnet skal svøpes i må være passende. Soranus understreker hele veien hvor ømfintlig den nyfødtes hud er, og hvor viktig det er å passe på barnets hud.

Når barnet er ferdig svøpt, skal det legges ned. På nytt kan man iaktta at noe som synes å være svært enkelt blir beskrevet i detalj. Han gjør rede for hvordan underlaget og dynen bør være, kroppens stilling og hodets posisjon, i tillegg til at han nevner lys og temperatur i rommet. Dette kan virke overraskende. Visste man ikke hvordan barn skulle ligge? Eller ble nyfødte ofte lagt i skadelige stillinger? Kanskje gir forfatteren selv et svar på dette når han henviser til trakernes og makedonernes skadelige praksis. Man kan ikke være sikker, men det er likevel nærliggende å anta at Soranus' ord reflekterer en historisk praksis på dette punkt. Det ville antagelig ikke være behov for å avvise en ikke-eksisterende praksis.

Det fremgår ellers at Soranus' oppfatninger om hvordan den nyfødte bør ligge er basert på hans vektlegging av kroppens *form*. Kroppen må ikke bli fordreid på noe vis. Slik introduseres et estetisk element. Jeg vil komme tilbake til dette.

I den følgende del av fremstillingen er hans hovedinteresse sentrert omkring barnets velvære. Underlaget skal være behagelig, dynen passe varm, rommet skal være rent og ha en temperatur som gjør at huden ikke avkjøles. Han nevner også behovet for myggnett omkring sengen, noe som var svært viktig, i alle fall i noen områder, på grunn av forekomsten av malaria.²⁷ Alle disse instruksjonene avdekker en bevissthet om hudens betydning og en bestemt oppfatning av hvorfor og hvordan barnets hud skal ivaretas: Huden sørger for beskyttelse – dersom den beskyttes. Ifølge Soranus synes det i tillegg å være en nær forbindelse mellom huden og barnets opplevelse av velvære. Slik fremstår velvære som noe som primært kommer fra en ytre kilde. Vektleggingen av velvære er betydningsfull, gitt

²⁷ Laurence 2005: 88.

den medisinske kontekst som den opptrer i. Det vitner om en særskilt omsorgsfull holdning. Vi vil kanskje betrakte det som noe ”moderne”, men faktum er at det fremdeles foregår medisinske praksiser i våre sykehus som ikke tar hensyn til den nyfødtes opplevelse av smerte.²⁸

Kropp og estetikk

I flere tekstavsnitt tar Soranus for seg den estetiske dimensjonen ved barnets kropp. Dette er ikke overraskende sett på bakgrunn av den store interesse for estetikk i antikken. Det som er påfallende er derimot at dette perspektivet, som vanligvis ble anvendt i forhold til voksne personer, her benyttes i forhold til den nyfødte.

Allerede ved kriteriene som introduseres innledningsvis dukker dette perspektivet opp: Den som skal oppfostres må ha en velformet kropp, uten noen deformiteter. Til og med i forbindelse med hva som skal gjøres med den lille resten av navlesnoren dukker det opp: Den bør plasseres på en slik måte at det dannes en velformet fordypning.²⁹ Svøpingen er også motivert av estetikk: Den skal bidra til en så vakker kropp som mulig.³⁰ I denne forbindelse kommenterer han også forskjellen mellom gutter og piker: Det skal utøves jevnt press når guttens bryst svøpes, mens brystområdet skal svøpes særlig stramt hos piker, og hofteområdet skal svøpes løsere – fordi denne formen er mer kledelig for kvinner, sier han. Også hodet skal formes for å gjøre det vakrest mulig.³¹ Dette er i tillegg et av svært få steder hvor Soranus skjelner mellom gutter og piker.

Det ser ut som et langsiktig, fremtidig perspektiv er involvert: Svøpingen er noe som former kroppen inn i voksen alder. Dermed kan svøping tolkes både som et praktisk tiltak – og som noe som vil etterlate et avtrykk på kroppen for hele levetiden. Soranus er riktignok klar over at svøping kan forårsake fysiske problemer. Hvis barnet får åpne sår, må svøpingen oppgis, sier han.³² Ellers fastholder han at svøping bør foretas.

²⁸ Helt til for noen få år siden var det en utbredt oppfatning innenfor medisin at nyfødte ikke opplever smerte på samme måte som eldre barn og voksne, på grunn av utviklingen av nervesystemet. Dette har endret seg, men fremdeles er det avstand mellom forskningens resultater og rutinemessig, klinisk praksis. Se Anand & Stevens 2000: 1–2.

²⁹ II 13.

³⁰ II 42.

³¹ II 16.

³² II 42.

Dette er interessant. Det kan peke i retning av at selv om han anerkjenner de mulige fysiske ulempene, holder han fast ved det av estetiske årsaker. Dersom dette er tilfelle, innebærer det at vi står overfor en medisinsk kilde som langt på vei prioriterer det estetiske fremfor det rent kroppslige. Det kan imidlertid også forstås som et uttrykk for hvor tett sammenvevet kropp og estetikk er for forfatteren: Kroppen er estetikkenes arena.

Soranus vender tilbake til betydningen av utseende når han gir instruksjoner om hvordan barnet skal masseres etter badet. Massasjen har to hensikter: Den skal bidra til å bringe kroppen inn i dens rette form og til et vakkert utseende. Han vender stadig tilbake til at ingen del av kroppen må være fordreid.

Videre fremhever han sammenhengen mellom spedbarnslivet og det voksne livet: Det som gjøres med den nyfødte vil senere påvirke det voksne livet. Denne forbindelsen tydeliggjøres i og ved kroppen. Indirekte kan dette tolkes som en anerkjennelse av barndommens tid, men det kan innvendes at fokuset fremdeles tjener det voksne livet: Det er det ”endelige”, voksne resultatet som teller. Tolkningen på dette punkt vil variere, avhengig av forståelsen av skriftet som helhet. Jeg vil hevde at konteksten antyder et perspektiv som fokuserer på barnets kropp, uavhengig av det fremtidige, men at forfatteren i tillegg anerkjenner kroppens livslinje som helt sentral: Forbindelsen mellom barndom og voksenliv går gjennom – og formes av – kroppen.

Soranus’ syn er sannsynligvis på linje med idealer som var utbredt i hans samtid. Utseende var viktig. Det gjaldt begge kjønn, om enn på ulike måter. Skjønnhet var knyttet til symmetri og harmoni. Fullkomne proporsjoner ble ansett som en gave fra naturens hånd, mens mangel på symmetri og harmoni ble oppfattet som stygt. Den perfekte mannskroppen ble assosiert med kraft og fysisk styrke. Kvinnekroppen skulle være ung og utstråle fruktbarhet. Kroppsidealer finnes også uttrykt i forfatterens omtale av den beste ammen. Han legger stor vekt på hennes utseende og kroppsform. Det var i mange tilfeller lite rom for avvik. Funksjonshemmede var ekskludert fra viktige samfunnsposisjoner og embeter. I andres øyne representerte de ofte ulykke og straff.³³ Det er likevel svært sjelden man finner bilder som beskjeftiger seg med helt små barns utseende knyttet opp mot disse idealene.

Det trekket som blir stående som særpreget for Soranus’ tekst, er derfor hans fokusering på den nyfødtes utseende.

³³ For en mer utfyllende presentasjon, se Vlahogannis 1998.

Unngåelse av smerte og ubehag

Unngåelse av smerte er et tema som går igjen i hele hans fremstilling i denne delen av skriftet. Barnet må beskyttes – ikke bare fra skadelig behandling – men også fra smerte. Han nevner en rekke ulike situasjoner i detalj. Barnet skal for eksempel ikke utsettes for sterkt lys, da dette fører til ubehag. Han omtaler også gråtende barn. Her er det tydelig at han ser en forbindelse mellom gråt og ubehag. Han lister opp ulike årsaker til at spedbarn gråter og legger vekt på å formidle at et gråtende spedbarn ikke nødvendigvis er sultent. Man må handle i samsvar med gråtens årsak, sier han, og gir videre råd om hvordan man kan finne frem til årsakene. På den annen side hevder han at gråt av og til kan være bra for barnet. Slik avdekker han en ganske sammensatt og nyansert oppfatning av spedbarns gråt.³⁴

Generelt skal smerte unngås. Bak denne holdningen er det nærliggende å anta at det befinner seg en oppfatning av at barnets kropp har krav på beskyttelse og omsorg. Soranus kommer ikke med noen forklaring på dette. Fra en side sett synes det som det er selvinnsynsende for forfatteren at et barn ikke skal lide. Sett fra en annen side er det kanskje grunn til å undres over all den oppmerksomhet han retter mot saken. Hvorfor vender han stadig tilbake til skadelige behandlingsmåter? Er det et tegn på at hans idealer for praksis ikke var på linje med hva som faktisk fant sted? Hvorfor gir han så detaljerte instruksjoner om noe man skulle tro var velkjent? Hvorfor skulle det være nødvendig å insistere på en praksis dersom den allerede ble fulgt? Det kan tyde på at ammer ikke alltid sørget for å unngå at barnet følte ubehag. Det kan også peke i retning av at Soranus retter sin fremstilling mot en bred leserkrets, som blant annet kan ha inkludert ”legkvinner”.

For å belyse hans synspunkter ytterligere kan det være av interesse å spørre om det å unngå smerte er et gjennomgående trekk hos Soranus – også i forhold til den voksne, kvinnelige pasient? Ved en nærmere undersøkelse viser det seg at smerte kan beskrives – med samme begreper – både i forhold til den voksne og i forhold til barnet, for eksempel som et tegn på sykdom. Han foreskriver behandling i begge tilfeller, men betydningen av å unngå smerte understrekes bare i forhold til den nyfødte. Her kan man kanskje iakttå et svært interessant glimt av ulike holdninger til barns og voksnes smerte: Mange av de behandlinger han foreskriver for den voksne kvinne virker smertefulle i seg selv. Ingenting nevnes om å unngå smerte – snarere tvert imot: Noen steder kan man få inntrykk av at

³⁴ II 39.

hans foreskrevne behandling reflekterer samtidens tro på at smerte kunne fordrive smerte. Mens kvinnen er gravid, er det viktigste å beskytte det ufødte barnet mot skade. Etter fødselen og i forbindelse med ulike kvinnesykdommer er hovedfokus rettet mot å helbrede kroppen hennes. Da tas alle midler, også de ganske smertefulle, i bruk. Når han foreskriver behandling for nyfødte, derimot, må man være forsiktig. Et trekk han vender tilbake til er barnets ømfintlighet og skjørhet. Dette synes å være særegent for små barn og kan også tolkes som en forklaring på den forskjellsbehandling han gjør seg til talsmann for.

Selve smertebegrepet utledes fra den voksnes ståsted. Det er den voksne Soranus som definerer hva som er smertefullt. Samtidig tilpasser han smertebegrepet til barnets ømfintlighet, slik at det kommer til å dekke et større spekter av følelsesmessige opplevelser og reaksjoner. Bak denne tilnærmingsmåten kan det ligge en oppfatning av smerte som en subjektiv og varierende opplevelse, sammen med en tanke om at barns smerte må møtes på en annen måte enn voksnes.

Som det fremgår av flere kilder ble ulike planter benyttet som bedøvelse og smertelindring.³⁵ Denne bruken av planter innebærer at smerte, i alle fall i en del tilfeller, må ha blitt betraktet som noe man skulle forsøke å lindre. Man må likevel gå ut fra at holdninger til smerte generelt har variert. Helen King³⁶ har pekt på vanskelighetene som er forbundet med å studere synet på smerte i denne perioden: Er selve begrepet "smertestillende" så annerledes enn vårt tilsvarende begrep at enhver undersøkelse må komme til kort i møte med det historiske materialet? Hun fremholder at det ikke fantes *en* holdning til smerte innenfor medisinen, rett og slett fordi det heller ikke fantes *en* medisinsk tradisjon. Vanligvis ble smerte betraktet som et sentralt element når diagnose skulle stilles. Det var også en kjent sak at selve helbredelsesbehandlingen kunne forårsake smerte.³⁷ King argumenterer overbevisende for at smerte ofte ble betraktet som en normal del av livet.³⁸ Dersom dette var tilfelle er Soranus' gjennomgående fokus på å unngå nesten enhver form for ubehag desto mer oppsiktsvekkende. I

³⁵ Plinius: *Historia Naturalis* XX 76, XXX 199–200. Se også Askitopoulou, Konsolaki & Ramoutsaki 2002.

³⁶ King 1988.

³⁷ King forsøker å etablere en forståelse på bakgrunn av terminologi: "Ponos" betegner langvarig smerte, "odyne" brukes om skarp, akutt smerte. Det var denne siste man forsøkte å lindre, hevder hun. King 1988: 60.

³⁸ King 1988: 60.

tillegg er denne teksten en av de svært få bevarte medisinske tekster som gir kunnskap om holdninger til små barns smerte i denne perioden.

Kropp, melk og moral

I Soranus' verk finner man også en interessant forbindelse mellom kropp og moral. Det gjelder både for ammen og for den nyfødte, på ulike måter. I presentasjonen av den ideelle amme beskriver han grundig hvordan hennes kropp bør være. I denne delen av skriftet er det naturlig nok melkens kvalitet som står sentralt. Forfatteren peker på at både fysiske og moralske faktorer har innvirkning på melken. Når det gjelder moral, bør ammen ha selvkontroll, slik at hun kan avstå fra samleie, drikking, og en uanstendig livsførsel. Samleie kjølner følelsene for barnet, fordi hun blir mer opptatt av de seksuelle gleder. I tillegg ødelegger det melken og fører til at det blir mindre av den. Hva drikking angår, så skader det både ammens sjel og kropp, og dermed skader det også melken. Vinen går over i melken og gjør barnet sløvt.³⁹ Han understreker også betydningen av hennes temperament: Hun bør ikke ha dårlig humør, da vil barnet bli nedstemt og grettent. Tanken her er at barnet i stor grad påvirkes av og blir som ammen.

Ifølge Soranus påvirkes barnet altså både kroppslig og moralsk av ammen. Dette skjer først og fremst via ernæringen. Slik utgjør næringen forbindelsen mellom kroppen og det moralske liv. Når barnet ernæres utsettes det samtidig for en moralsk innflytelse. Mat formidler moral, så å si. Forestillingen om at ammens fysiske og mentale trekk ble tatt inn av barnet gjennom hennes melk finnes i flere kilder fra antikken.⁴⁰ Akkurat som melken hennes påvirkes av det livet hun lever, så blir barnets liv også formet av melk. Han oppfatter dermed melken som noe svært foranderlig – og som noe som har vidtrekkende konsekvenser: Næringen som den nyfødte får i seg vil prege barnet hele livet.

Det er på dette punkt også verd å legge merke til at mens ammene beskrives som veldig ulike, skildres barna gjennom hele skriftet som en enhetlig gruppe. De har alle de samme behov, ifølge Soranus. Dette kan tolkes som en manglende evne til å se barn som enkeltindivider. I lys av hans fokusering på næring som en moralsk kraft kan det kanskje best forstås

³⁹ II 19. Restriksjoner for ammer omtales også i andre tekster. Se Fildes 1988: 6–8.

⁴⁰ Se Fildes 1988: 20.

som et uttrykk for at de nyfødte først får sin individualitet og tydelige personlighet på et senere tidspunkt – etter at de har tatt inn all melken.

Den voksne kroppen innvirker på den nyfødte kroppen på helt fundamentalt vis, ved hjelp av mat. Å bli matet betyr å ha en kropp som er åpen for innflytelse. For Soranus ser dette ut til å være et trekk som særpreger spedbarnets kropp. Dette danner også et interessant bakteppe for bruken av ammer i det hele tatt. Dersom matingen av spedbarnet hadde så radikale konsekvenser, kunne man tenke seg at det ville være et argument for at moren *selv* burde amme sitt barn, ikke en fremmed. Soranus nevner at moren kan amme selv, og at hennes melk er spesielt tilpasset barnet. Hans fokus på ammen og det nesten totale fraværet av mor i hans fremstilling synes imidlertid å antyde at mors melk ikke er så viktig.⁴¹

Hva er betydningsfullt når barnets kropp betraktes som åpen for innflytelse? Soranus gir et svar i sin detaljerte beskrivelse av den gode amme, som kan tolkes på følgende måte: Det er grunnleggende viktig at ammen kan tilby god fysisk omsorg, i form av god behandling og god ernæring. Den underliggende tanken er at barnets kropp trenger beskyttelse og velvære. God helse, godt temperament og styrke avhenger av melken og dens kvalitet. I tillegg blir barnets kropp helt konkret formet av ammen ved svøpingen.

Oppsummering

Det er et svært sjeldent og sammensatt bilde som trer frem i Soranus' tekst. Han tillegger kroppen grunnleggende betydning. Kroppens funksjon og form er avgjørende for menneskets skjebne. Gjennom kroppen er den voksne og den nyfødtes eksistens forbundet med hverandre. De avtrykk som settes på den nyfødtes kropp vil påvirke og være der gjennom hele det voksne livet. Både nyfødtes og voksne kropp måles ut fra en estetisk standard. Noen trekk er spesielle for barn: De skal motta trøst og omsorg fra de voksne. Fordi deres kropp er skjøre og deres hud er særlig ømfintlig behøver de ekstra beskyttelse. Av samme grunn skal man unngå alt som kan oppleves smertefullt, ut fra en tanke om at barn har opplevelser av smerte, men at de er annerledes enn de voksne.

⁴¹ Som grunner for at mor ikke bør amme, angis behovet for å komme seg etter fødselen, å unngå for tidlig aldring og å forberede kroppen på flere fødsler. II 18.

Deres kropp er åpne for påvirkning via maten, derfor bør man være svært forsiktig ved valg av amme. Hun etterlater seg avtrykk både i barnets sinn og på barnets kropp.

Soranus' vektlegging av den estetiske dimensjon ved kroppen er antagelig nokså representativ for synet i samtiden. Hans oppfatninger har imidlertid noen særegne trekk når de sees i en større sammenheng: Mens det lille barnet på mange måter var marginalisert, for eksempel ved mangel på juridisk beskyttelse, peker Soranus på en mer sentral posisjon for spedbarn. Det gjør han først og fremst ved henvisning til kroppen. Hans skrift vitner om et sammensatt syn på barns kropp. Alle oppfordringene til hvordan man skal behandle spedbarn best mulig, kan tyde på at han ikke gir uttrykk for det som var vanlig praksis, i alle fall ikke blant hans lesere eller tilhørere. De utgjorde mest sannsynlig en bredt sammensatt gruppe. Likevel er hans verk et levende vitnesbyrd om at det i denne epoken fantes både kunnskap om og omsorg for spedbarna.

Litteratur

- Anand, K.J.S. & Stevens, B.J. 2000. An overview of neonatal pain. I: Anand, K.J.S., McGrath, P.J. & Stevens, B.J., red. *Pain in Neonates*. Amsterdam: Elsevier: 1–7.
- Ariès, P. 1973. *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Paris: Editions du Seuil.
- Aristoteles. *Peri zoon geneseos*.
- Askitopoulou, H., Konsolaki, E. & Ramoutsaki, I. A. 2002. Pain relief and sedation in Roman Byzantine texts: Mandragoras officinarum, Hyoscyamos niger and atropa belladonna. I: Alvarez, J., Franco, A., Bacon, D.J., Diz, J.C. & Ruprecht, J., red. *The History of Anesthesia. Proceedings of the Fifth International Symposium on the History of Anesthesia*. Amsterdam: Elsevier: 43–50.
- Bertier, J. 1990. Enfants malades et maladies des enfants dans le corpus Hippocratique. I: Potter, Paul, Maloney, Gilles & Desautels, Jacques, red. *La maladie et les maladies dans la Collection Hippocratique*. Actes du Vie colloque international hippocratique. Quebec: 209–220.
- Boswell, J. 1991. *The Kindness of Strangers. The Abandonment of Children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance*. London: Penguin.
- Bradley, K.R. 1991. *Discovering the Roman Family: Studies in Roman Social History*. New York: Oxford University Press.
- Brunt, P.A. 1971. *Italian Manpower 225 B.C.–A.D. 14*. Oxford: Clarendon Press.
- Dasen, V., red. 2004. *Naissance et petite enfance dans l'Antiquité: Actes du colloque de Fribourg, 28 novembre–1er décembre 2001*. Fribourg: Academic Press.
- De Mause, L., red. 1975. *The History of Childhood*. New York: Harper & Row.

- Duncan-Jones, R.P. 1980: Demographic change and economic progress under the Roman Empire. *Technologia, economia e Societa nel mondo romano: Atti del convegno di Como*: 69–71.
- Engels, D. 1980. The problem of female infanticide in the Greco-Roman world. *C Ph* 75:112–120.
- Etienne, R. 1973. La conscience médicale antique et la vie des enfants. *Annales de demographie historique* 1973: 15–46.
- Fasbender, H. 1906. *Geschichte der geburtshülfe*. Jena: Verlag von Gustav Fischer.
- Fildes, V. 1988. *Wet Nursing*. Oxford: Basil Blackwell.
- Galen: *De foetuum formatione*.
- Golden, M. 1990. *Children and Childhood in Classical Athens*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Harris, W.V. 1982. The theoretical possibility of extensive infanticide in the Graeco-Roman World. *Classical Quarterly* 32(I): 114–116.
- Hippokrates. *Peri diaites*.
- Ilberg, J. 1910. *Überlieferung: Die Überlieferung der Gynäkologie des Soranus von Ephesos*. Leipzig: Teubner.
- King, H. 1988. The early anodynes: Pain in the ancient world. I: Mann, R.D., red. *The History of the Management of Pain. From Early Principles to Present Practice*. New Jersey: Parthenon: 51–62.
- Laurence, R. 2005. Health and the life course at Herculaneum and Pompeii. I: King, H., red. *Health in Antiquity*. London: Routledge: 69–83.
- Lindboe, I.M. 1996. *Tjeneste, tilfredsstillelse, forventning og fullendelse. En studie av Lukas-evangeliets måltidskonsepsjon*. doktoravhandling, Oslo: Universitetet i Oslo.
- Mc Kay, W.J.S. 1901. *History of Ancient Gynaecology*. London.
- Nathan, G. 2000. *The Family in Late Antiquity. The Rise of Christianity and the Endurance of Tradition*. London: Routledge.
- Neils, J. & Oakley, J., red. 2003. *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past*. New Haven: Yale University Press.
- Plinius. *Historia Naturalis*.
- Plutark. *De Placitis*.
- Temkin, O. 1991. *Soranus' Gynecology*. Translation. London: Johns Hopkins University Press.
- Törnkvist, S. & Ursing, I. 2001. *Soranos Kvinnolära. Om graviditet, förlossningskonst, spädbarnsvård och kvinnosjukdomar*. Jonsered: Paul Åströms forlag.
- Vlahogannis, N. 1998. Disabling bodies . I: Montserrat, D., red. *Changing Bodies, Changing Meanings. Studies on the Human Body in Antiquity*. London: Routledge: 13–36.

Inger Marie Lindboe
Høgskolen i Oslo
Avd. for lærerutdanning
Kristendoms-, religions- og livssynsundervisning
Pb 4 St. Olavs plass
NO-0130 Oslo, Norge
e-post: IngerMarie.Lindboe@lu.hio.no